

॥ श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक ओगणसाठमो ॥

॥ वेदांतनां मूलतत्त्वो* ॥

[१]

વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલ.

દોહરો.

સચ્ચિત્સુખઘન બ્રહ્મને, સમરું વારંવાર;
જેહ સદા સ્ફુરી રહ્યું, પ્રાણિ-હૃદય-મોઝાર. ૧

સર્વ વસ્તુઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો તથા તે વાસ્તવિક સ્વરૂપની

ત ૧૯૭૭ (શાકે ૧૮૪૩) આષાઢસુદિ પૂનમ. આવૃત્તિ પહેલી. પ્રતિ ૧૫૦૦

નારઃ—બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ **શ્રીનથુરામશર્મા. બીલખા.** કાઠિયાવાડ.

જિજ્ઞાસુઓને મનન કરવામાટે વિનામૂલ્યે આપવા પ્રકટ કરનાર

શા. **હરજીવન કેશવજી. નાગનેશ.** કાઠિયાવાડ.

અમદાવાદ—પીરમશા રોડ ઉપર ધી નિર્મળ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં

શંભુભાઈ [illegible] ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનાર વેદનો જે અંતિમ ભાગ તે વેદાંત કહેવાય છે. કોઇ પણ વિષયના બહુ અગત્યના (ઉપયોગના) સારભૂત ભાગને મૂલતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ લઘુલેખમાં વેદાંતસિદ્ધાંતના અતિ-અગત્યના વિષયોનું યથામતિ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવનારું હોવાથી આ લઘુલેખનું નામ વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો એવું રાખવામાં આવ્યું છે.

વેદાંતશાસ્ત્ર જિજ્ઞાસુઓને અનાદિસિદ્ધ પરમસત્ય વસ્તુનો બોધ કરે છે. સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવી મનુષ્યોની અનાદિ કાલની ભ્રાંતિ દૂર કરવી એજ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશ અદ્ભુત છે. વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજવા દેનારા પદાર્થને વેદાંતશાસ્ત્રમાં અવિવેક, અધ્યાસ, અજ્ઞાન, મોહ, મહામોહ, તમસ્, અવિદ્યા, અસમ્યગ્જ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન, ભ્રાંતિજ્ઞાન ને ભ્રમ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. વેદાંતમાં એ પદાર્થને વ્યાવહારિક-ભાવવાળો વા પ્રાતિભાસિકભાવવાળો માનવામાં આવે છે, અભાવરૂપ માનવામાં આવતો નથી. જો તે પદાર્થ અભાવરૂપ હોય તો તે બ્રહ્મમાં નામ, રૂપ ને ક્રિયાની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ તથા બ્રહ્મના ઉપાધિવડે કલ્પાયેલા અંશરૂપ આત્મામાં કર્તાપણાની, ભોક્તાપણાની, સુખીપણાની ને દુઃખીપણાની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ કાર્ય કરી શકે નહિ; અને અભાવ સદ્ભાવરહિત હોવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાટે વિવેક, જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન ને વિદ્યા ઇત્યાદિ નામોવડે વેદાંતશાસ્ત્રમાં ઓળખાતા પદાર્થની પરમસુખેચ્છુઓને પ્રાપ્તિ કરવાની આવશ્યકતા પણ ન રહે.

પોતાના ને પોતાનાથી ભિન્ન પ્રતીત થતા જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ મનુષ્ય હું ને આ એવા ભેદજ્ઞાનને સત્ય માને છે, ભેદજ્ઞાનને વશ થઇને આ એવે નામે ઓળખાતા પ્રાણિપદાર્થોમાંથી

પોતાના શરીરાદિને ઉપકારક લાગતા પ્રાણિપદાર્થોમાં અનુકૂલપણાનું અને પોતાના શરીરાદિને અપકારક લાગતા પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રતિકૂલપણાનું ભાન તેનામાં ઉદય પામે છે, પછી અનુકૂલ એટલે સુખના સાધનરૂપ માનેલા પ્રાણિપદાર્થમાં તેને રાગ એટલે ગાઢ પ્રીતિ અને પ્રતિકૂલ એટલે દુઃખના સાધનરૂપ માનેલા પ્રાણિપદાર્થમાં તેને દ્વેષ એટલે ગાઢ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રાગદ્વેષને વશ થઈ ક્યારેક તે અભિમાનપૂર્વક સકામ-શુભકર્મરૂપ ધર્મ કરે છે, અને ક્યારેક તે દ્વેષને વશ થઈ અભિમાનપૂર્વક અશુભકર્મરૂપ અધર્મ કરે છે, તે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિથી તેના અંતઃકરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારો પોતાના વિપાકકાલે તે મનુષ્યના જીવને તાદાત્મ્યાધ્યાસપૂર્વક સ્થૂલશરીરની સાથે જોડે છે, અને તેમ થવાથી તે ત્રિવિધ તાપોવડે તપ્યા કરે છે, અને તેના અજ્ઞાનની બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જ્યાંસુધી નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તે જીવ આ દુઃખમય સંસારમાં પોતાના કર્માનુસાર ભમ્યા કરે છે, તથા દુઃખાનુભવ કર્યા કરે છે.

જીવના ને જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી વિપરીત પરિણામ લાવે છે. મનુષ્ય જ્યારે પોતાના પવિત્ર પુરુષાર્થથી અને અંતર્યામીથી અભિન્ન શ્રીસદ્‌ગુરુના નિર્હેતુક કારુણ્યથી પોતાના અને જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનવાન્ થાય છે, ત્યારે તેમનું અંતઃકરણ એકજ અદ્વિતીય તત્ત્વને અનુભવતું હોવાથી તેમના અંતઃકરણમાં હુંનું અને આનું દૃઢભેદજ્ઞાન રહેતું નથી, દૃઢભેદજ્ઞાનના અભાવે તેમના અંતઃકરણમાં અનુકૂલપણાની ને પ્રતિકૂલપણાની ભ્રાંતિનો ઉદય થતો નથી, અનુકૂલ-પણાની ને પ્રતિકૂલપણાની ભ્રાંતિના અનુદયથી તેમના અંતઃકરણમાં દૃઢરાગદ્વેષનો ઉદય થતો નથી, દૃઢરાગદ્વેષના ઉદયના અભાવથી તેઓ

ઇચ્છાપૂર્વક કર્તાપણાના અભિમાનથી શુભાશુભકર્મરૂપ ધર્માધર્મ કરતા નથી, એવા ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિના અભાવે તેમના અંતઃકરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કાર પડતા નથી, અને ધર્માધર્મના સંસ્કારોના નહિ પડવાથી વર્તમાન શરીરનો પાત થયે તેમનો જીવ અન્ય શરીરની સાથે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી જોડાતો નથી, ને ત્રિવિધતાપનો અનુભવ કરતો નથી, પણ ત્રિવિધતાપથી અત્યંત રહિત અને સર્વદા પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરે છે.

એવી રીતે પરમસત્યને નહિ જાણવારૂપ અજ્ઞાનથી જીવો આ સંસારમાં ઉંચનીચ મનાતાં શરીરોને ધારણ કર્યા કરે છે, ને જે જે શરીર ધારણ કરે તે તે શરીરમાં તેઓ પ્રધાનપણે પ્રતિકૂલ મનાતા દુઃખનો અનુભવ ક્ર્યા કરે છે, અને જ્ઞાનથી પરમસત્યને જાણી જન્મપરંપરાથી ને દુઃખપરંપરાથી જીવો મોકળા થઇ અવિચલ પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનની ને સંશયોની નિવૃત્તિ ક્ર્યા વિના કોઈ પણ જીવ કૃતાર્થ થઇ શકતો નથી, અને તે બ્રહ્મજ્ઞાન વેદાંતશ્રવણવડે ને સમર્થ સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશવડે વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જેમને બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્, જીવો ને ઇશ્વર પ્રતીત થાય છે તેમને જગતનો, જીવોનો ને ઇશ્વરનો બ્રહ્મની સાથેનો સંબંધ સમજાવી એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ પરમસત્ય છે એવો દઢ નિશ્ચય યુક્તિપૂર્વક કરાવવામાટે વેદાંતસિદ્ધાંતમાં ૭ પદાર્થો અનાદિ માન્યા છે. એ ૭ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનતાં ઘણા પ્રકારના દોષો આવે છે તેથી વેદાંતસિદ્ધાંતમાં તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ એની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ તે પરિમિત બલવાળી હોવાથી થાકી જાય છે તેથી હવે પછી કહેવાશે તે ૭

પદાર્થો આ સિદ્ધાંતમાં અનાદિ માનવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મ અથવા સર્વવ્યાપક અસંગ શુદ્ધચેતન, માયા અથવા અવિદ્યાનામની જડવસ્તુઓના કારણરૂપ સૂક્ષ્મવસ્તુ, બ્રહ્મનો એ માયા અથવા અવિદ્યાનામની સર્વ જડવસ્તુઓના મૂલકારણરૂપ સૂક્ષ્મવસ્તુની સાથે કલ્પિત સંબંધ, ઇશ્વર, જીવો અને બ્રહ્મ, માયા અથવા અવિદ્યા, બ્રહ્મનો માયાની અથવા અવિદ્યાની સાથે કલ્પિત સંબંધ, ઇશ્વર ને જીવો એ પાંચે વસ્તુઓનો અથવા ઇશ્વરનો ને જીવોનો પરસ્પર કલ્પિત ભેદ એ અનાદિ માનવામાં આવતા છ પદાર્થોનાં નામો છે. તે છ પદાર્થોમાં બ્રહ્મનામનો પદાર્થ અનાદિ ને અનંત છે, અને માયા આદિ અન્ય પાંચ પદાર્થો અનાદિ છતાં પણ સાંત એટલે અંતવાળા અર્થાત્ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી તેમની પોતાની સત્તા દૂર થઇ બ્રહ્મરૂપ થઇ જનારા છે. અનાદિ હોય તે સાંત હોઇ શકે નહિ એવી શંકાને અવકાશ નથી, કારણકે સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતું જગત્, જીવો ને ઇશ્વર સ્વપ્નકાલે અનાદિજેવાં જણાતાં છતાં પણ જાગ્રત્કાલે તે સર્વ સાક્ષિચેતનથી પૃથક્ નહિ રહેતાં પોતાની પૃથક્ સત્તા ત્યજી સાક્ષિચેતનરૂપ થઇ જાય છે. જો બ્રહ્મનો સદ્ભાવ ન માનવામાં આવે તો માયા, ઇશ્વર, જીવ ને જગત્ એમના સદ્ભાવની સિદ્ધિ ન થઇ શકે, માટે બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ માનવાની અપેક્ષા રહે છે. તે ચેતનરૂપ હોવાથી તેની માયા આદિ જડમાંથી કે જડમિશ્રિત ઇશ્વરજીવરૂપ ચેતનમાંથી ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. એવી રીતે તેના ઉપાદાનકારણના અસંભવથી તે બ્રહ્મ અનાદિ છે, અને તેનો નાશ કરનાર કોઇ પણ અન્ય વસ્તુ કે કારણ વિદ્યમાન ન હોવાથી તે અનંત છે.

માયા અથવા અવિદ્યાનામનો વ્યાવહારિક સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થ માન્યા વિના આ સ્થૂલ જડ જગત્ની ઉત્પત્તિસ્થિતિનું યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી

શકાય નહિ, માટે માયાનામનો વ્યાવહારિક સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થ માનવાની આવશ્યકતા રહે છે. જો એ માયાને આદિ એટલે ઉત્પત્તિવાળી માનીએ તો તેની ઉત્પત્તિ કયા પદાર્થમાંથી થઈ તે કહેવું જોઇએ. માયાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થઈ એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તે બ્રહ્મ અસંગ ને અવિકારી છે. જે વસ્તુ સર્વથા સર્વદા અન્યના સંગથી રહિત હોય તથા જે વસ્તુ પરિણામ પામવારૂપ વિકારથી રહિત હોય તે અન્યનું ઉપાદાનકારણ થઇ શકે નહિ. જગતમાં મૃત્તિકાદિ જેટલા જેટલા પદાર્થો ઘટાદિ પદાર્થોના પરિણામી ઉપાદાનકારણરૂપે જોવામાં આવે છે તેટલા તેટલા પદાર્થો નિમિત્તકારણની સાથે સંગ પામી શકે એવા ને વિકાર પામવાના (કાર્યરૂપ થવાના) સ્વભાવવાળા જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ એવું નથી એમ " **असंगो ह्ययं पुरुषः** " (આ બ્રહ્મરૂપ પુરુષ અસંગ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ને " **असंगोसि निर्विकारः** " (તું બ્રહ્મ હોવાથી અસંગ ને નિર્વિકાર છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં કહેલું હોવાથી બ્રહ્મ માયાનું પરિણામી ઉપાદાનકારણ સંભવી શકે નહિ. જો બ્રહ્મને અન્ય પદાર્થોના કોઈ પણ પ્રકારના સાચા સંગવાળું તથા વિકાર પામવાના ધર્મવાળું માનીએ તો તે બ્રહ્મને વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થશે. બ્રહ્મને વિનાશી માનવાથી સતશાસ્ત્રનાં વચનોનો પ્રકોપ થશે, બ્રહ્મરૂપે અવિચલ સ્થિતિ કરવારૂપ મોક્ષનો અસંભવ થશે, અને મોક્ષનું ને મોક્ષનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોને અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે સમજુ આસ્તિકને અનિષ્ટ ને અગ્રાહ્ય જણાશે. એવી રીતે બ્રહ્મ માયાનું પરિણામી ઉપાદાનકારણ સંભવતું નથી તેથી તે માયાની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. માયાની માયામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહેવામાં આત્માશ્રયદોષની (પોતાનામાંથી

પોતાની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ દોષની) પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થની પોતાનામાંથી ઉત્પત્તિ થતી હોય એમ આ પૃથિવી-પર ક્યાંઇ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતું નથી, પણ પોતાના જનકમાંથી વા ઉપાદાનકારણમાંથી સર્વે કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ જોવામાં ને સાંભળવામાં આવે છે. કોઈ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ માયાની ઉત્પત્તિ માયામાંથી થઈ છે એમ કહ્યું હોય એમ જાણવામાં આવતું નથી. માયાના ને બ્રહ્મના કલ્પિત સંબંધમાંથી પણ માયાની ઉત્પત્તિ સ્વીકારી શકાય નહિ, કેમકે માયાની ઉત્પત્તિનો નિશ્ચય થયા પહેલાં બ્રહ્મના ને માયાના સંબંધની અસિદ્ધિ છે. જીવો અને ઇશ્વર માયાના સહભાવવિના સિદ્ધ થઈ શકતા નથી તેથી તે જીવો ને ઇશ્વર માયાના કાર્યજેવા મનાય છે. માયાના કાર્યજેવા મનાતા તે જીવોમાંથી કે ઇશ્વરમાંથી કારણરૂપ મનાતી માયાની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કોઇ પણ વચન જીવોમાંથી કે ઇશ્વરમાંથી માયાની ઉત્પત્તિ કહેનારું જોવામાં આવતું નથી, અને લોકોમાં પણ કોઇ સ્થલે જન્યમાંથી જનકની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં વા સાંભળવામાં આવતી નથી. બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય ચારની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય થયા પહેલાં તેમના ભેદનો સહભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, તેથી તે પાંચેના પરસ્પરના ભેદમાંથી કે ઇશ્વરના ને જીવના ભેદમાંથી પણ માયાની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. એવી રીતે માયાના ઉપાદાનકારણનો નિર્ણય નહિ થવાથી માયાની ઉત્પત્તિ માનવી અયોગ્ય છે, અર્થાત્ તેને અનાદિ માનવી જોઇએ. વળી માયાની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તે માયા કોણે ઉપજાવી ? શા કારણથી ઉપજાવી ? ક્યારે ઉપજાવી ? ક્યા પદાર્થમાંથી ઉપજાવી ? તે ઉપજાવનારે માયાને તમે કહો છો તે સમયની પહેલાં કેમ ન ઉપજાવી ? ઉપજાવનારે પોતાના ક્યા

કરણવડે તેને ઉપજાવી ? અને તે ક્યાંસુધી રહેશે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપવાનું કામ માયાની ઉત્પત્તિ સ્વીકારનારના અંતઃકરણપર આવી પડશે, ને તે કામમાં તેને અજ્ઞાનનું શરણ લીધા વિના અન્ય ઉપાય મળશે નહિ. માયાને અનાદિ માનવામાં જો દોષ ગણવામાં આવે તો તેને અનાદિ માનવી એટલો એકજ દોષ આવે છે, પણ જો તેને ઉત્પત્તિવાળી માનવામાં આવે તો તેમાં ઘણા દોષો આવે છે. જો એક દોષ માનવાથી યોગ્ય સમાધાન થતું હોય તો પછી ઘણા દોષો માનવાથી થતા ગૌરવદોષમાં જવું યોગ્ય નથી. જો માયાનો સદ્ભાવજ ન માનવામાં આવે તો આ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું જગત્ ઉપાદાનકારણવિનાજ ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનવું પડે, જે લોકાનુભવથી વિરુદ્ધ છે. આમ હોવાથી માયાને અનાદિ માનવી એજ યોગ્ય છે.

માયા અનાદિ હોવાથી અનાદિ બ્રહ્મનો ને અનાદિ માયાનો કલ્પિત સંબંધ પણ અનાદિજ માનવો જોઇએ. જો તે સંબંધની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો પ્રથમ તેમનો સંબંધ ક્યા કારણથી નહોતો ? ને પછી કોણે ક્યારે ક્યા કારણથી ક્યા કરણવડે તે સંબંધ ઉત્પન્ન કર્યો ? તેનાં વિવેકીના અંતઃકરણનું સમાધાન થાય એવાં ઉત્તરો આપવાં અશક્ય છે, માટે તે સંબંધને અનાદિ માનવો એજ યોગ્ય છે.

ઇશ્વરને અને જીવોને પણ અનાદિજ માનવા જોઇએ, કેમકે તેમના ઉત્પત્તિ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. ઇશ્વરની ને જીવોની અસંગ ને અવિકારી બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ માનતાં બ્રહ્મમાં સંગીપણાનો, વિકારીપણાનો ને પરિણામે વિનાશીપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તેમ માનવું યુક્તિયુક્ત નથી. વળી શ્રુતિસ્મૃતિ આદિ પ્રમાણભૂત પુસ્તકોમાં પણ તે બંને બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેલું જોવામાં આવતું નથી. અનાદિ અજ્ઞાનના બલથી તે બંનેની બ્રહ્મમાં કલ્પના

ભલે થાય, પણ બ્રહ્મ પરિણામ પામીને ઇશ્વરરૂપ કે જીવરૂપ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મનો તથા માયાનો સંબંધ જડરૂપ હોવાથી તેમાંથી ચેતનરૂપ મનાતા ઇશ્વર ને જીવો ઉપજી શકે નહિ. ઇશ્વરની ઇશ્વરમાંથી ને જીવોની જીવમાંથી ઉત્પત્તિ માનતાં આત્માશ્રય-દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇશ્વરમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવું વેદવિરુદ્ધ છે. ઇશ્વરમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ માનતાં અવિકારી ને અવિનાશી મનાતા ઇશ્વરને વિકારીપણાની ને વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે યોગ્ય નથી. બ્રહ્માદિ પાંચેનો વા ઇશ્વરજીવનો પરસ્પરમાં ભેદ જડ છે તેથી તેમાંથી પણ ચેતનરૂપ ઇશ્વરની ને જીવોની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ. એવી રીતે ઇશ્વરની ને જીવોની ઉત્પત્તિ માનવામાં શાસ્ત્રનો ને યુક્તિનો વિરોધ આવે છે તેથી તે બંનેને અનાદિ માનવા એજ યોગ્ય છે. બ્રહ્મ, માયા, માયાનો ને બ્રહ્મનો સંબંધ, ઇશ્વર ને જીવ એ પાંચે પદાર્થો અનાદિ છે એમ નક્કી થયું તો પછી એ પાંચે પદાર્થોનો પરસ્પરમાં ભેદ પણ અનાદિ છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

માયા આદિ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી માયા આદિ પાંચે પદાર્થોના, માયાના કાર્યરૂપ આકાશાદિ ભૂતોના, તથા આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપ સર્વ ભૌતિક પદાર્થોના મિથ્યાપણાના દૃઢ નિશ્ચયનો ઉદય તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં થાય છે. આવા પુરૂષને શાશ્વતી શાંતિ ને શાશ્વત સુખ જે બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપ છે તેની અભેદ-ભાવે પ્રાપ્ત થવાથી તેમને કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી.

પૂર્વોક્ત અવિદ્યા વા અજ્ઞાનજ જે વસ્તુ જેવા રૂપવાળી નથી તે વસ્તુમાં તેવા (વિપરીત) રૂપની ભ્રાંતિ ઉપજાવે છે. એ અવિદ્યાના બલથીજ અજ્ઞાની મનુષ્યોને સ્વશરીર, પોતાના સંબંધવાળાં અન્ય સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીરો, બાલકોનાં શરીરો, દ્રવ્ય, ગૃહ, ભૂમિ, પશુઓ,

પરમાણુઓ ને આકાશાદિ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુતાએ અનિત્ય છતાં પણ પોતાના અંતઃકરણમાં સ્પષ્ટરૂપે કે અસ્પષ્ટરૂપે નિત્યરૂપ મનાય છે. તેઓ તેમને નિત્યરૂપે માને છે એમ તેમના તે પ્રતિના દૃઢરાગદ્વેષવાળા વ્યવહારથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. એ અવિદ્યાના સદ્ભાવવડેજ અજ્ઞાની મનુષ્યોના અંતઃકરણને પોતાનું, અન્ય પ્રિય માનેલા સ્ત્રીપુરુષનું ને પુત્ર-પુત્રી આદિનું શરીર તેમાં રહેલા મલિન ને દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થોથી સર્વદા અપવિત્ર છતાં પણ પવિત્રજેવું જણાય છે. જો તે શરીર અપવિત્ર છે એમ તેમને સ્પષ્ટ સમજાય તો તેમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય, ને રાગપૂર્વક તેનો સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તેમના અંતઃકરણમાં ન પ્રકટે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો, તથા એ પાંચ વિષયો જેમાં રહ્યા છે તે પ્રાણીઓ અથવા જે સાધનવડે તે વિષયો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે સાધનો, વિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિએ અંતઃકરણના સમભાવને દૂર કરી તપાવનારાં હોવાથી તથા પોતાનામાં રાગ રાખનારાઓને જન્મમરણના દુઃખમય પ્રવાહમાં જોડનારાં હોવાથી દુઃખરૂપ છે, છતાં અવિદ્યાના બલવડે તે દુઃખરૂપ વિષયોમાં ને તેના સાધનરૂપ પ્રાપ્તિપદાર્થોમાં અજ્ઞાનીઓને સુખની ભ્રાંતિ થાય છે. વળી એ અવિદ્યાના બલથીજ અજ્ઞાની મનુષ્યોને અનાત્મા એટલે જડ એવા સ્થૂલશરીરમાં, વા ઇંદ્રિયોમાં, વા લોહીમાં, વા મજ્જારસમાં, વા મસ્તિષ્કમાં, વા અંતઃકરણમાં, વા પ્રાણમાં, વા ચિદાભાસરૂપ જીવમાં, વા અભાવરૂપ શૂન્યમાં આત્માની ભ્રાંતિ થાય છે.

એ અવિદ્યાનો અજ્ઞાની મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં સદ્ભાવ હોવાથી-જ બુદ્ધિથી માંડીને સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાની-આત્માની-ભ્રાંતિ થાય છે, અનુકૂલ મનાતા પ્રાપ્તિપદાર્થમાં રાગ થાય છે, પ્રતિકૂલ મનાતા પદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે, અને સ્થૂલશરીરના દીર્ઘજીવનની ઇચ્છા

અથવા મરણનું ભય થાય છે.

દેહ આદિ જડ પદાર્થમાં હુંપણાની-આત્માની-ભ્રાંતિવડે અને દેહાદિથી ભિન્ન દૃશ્યમાં મારાપણાની ભ્રાંતિવડે અજ્ઞાની જીવો જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહમાં વેગવાળી નદીમાં તણાતા કીડાની પેઠે પ્રબલ વેગથી તણાતા જાય છે, ને સાચાં શાંતિસુખનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી થતા નથી. પામર મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોમાં તમોગુણને લીધે મૂઢતા વધારે હોવાથી તેઓ આ દુઃખપ્રપૂર્ણ જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહમાંથી નીકળી સંસારના પરતીરરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાટે કાંઇ પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. વિષયી મનુષ્યો આ લોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને અને પરલોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને દુઃખની નિવૃત્તિના ને સુખની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ માની તેની પ્રાપ્તિમાટેજ નિરંતર પ્રયત્નશીલ હોવાથી રજોગુણ-પ્રધાન અંતઃકરણવાળા તેઓ પણ આ જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહ-માંથી નીકળી સંસારના પરતીરરૂપ બ્રહ્મને પામવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. પોતાના પૂર્વજન્મોના અનેક પુણ્યસંસ્કારોના વિપાકથી આ પૃથિવીપરના કોઇ કોઇ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણના વધારાવડે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની, પ્રતીત થતા જગત્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની, અને ઇશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા ઉદય પામે છે. તેમનાં અંતઃકરણો અનુભવથી ને શાસ્ત્રકથનથી આ લોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને અને પરલોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિના ને સાચા સુખની નિત્ય-પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ માની શકતાં નથી. તેમનાં અંતઃકરણોને આ લોકના તથા પરલોકના વિષયો તથા તેનાં સાધનો ક્ષણભંગુર, ન્યૂનાધિકતાવડે અંતઃકરણમાં ખેદ વા ગર્વ ઉપજાવનારાં, હિંસા ને અપવિત્રતા આદિ અનેક દોષવડે યુક્ત હોવાથી નિઃસાર, અને તેઓમાં પ્રીતિ રાખનારા-

ઓનાં અંતઃકરણોને પ્રધાનપણે દુઃખાનુભવ કરાવનારાં જણાય છે. તેવા પુણ્યશાલી મનુષ્યો આ જન્મમરણના ભયભરેલા પ્રવાહમાંથી નીકળી તેના પરતીરરૂપ દુઃખરહિત પરમાનંદને–આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને–પામવામાટે તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાચાં સાધનો જાણવામાટે સર્વદા પરમોત્સુક હોય છે. તેમનાં અંતઃકરણો કોઇ પણ પ્રકારના નાનામોટા પાપથી નિરંતર ડરનારાં હોય છે, અને તે અર્થના ને કામના ગર્લેદાસ હોતાં નથી. તેઓ પોતાના પ્રાપ્તવ્યવહારમાં સર્વદા ઉદ્યોગી, સાવધાન, પ્રામાણિક ને દક્ષ રહે છે, અને પોતાનાથી થઈ શકે તેટલો અન્યના ઉપર અહંકાર ને ફલેચ્છાવિના ઉપકાર કરે છે; પરંતુ કોઇ પણ પ્રાણીને પીડા થાય એવી પ્રવૃત્તિ તેઓ કરતા નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું આ મારું કર્તવ્ય છે એમ સમજીને આદરપૂર્વક યથાવિધિ પરિપાલન કરે છે. દાન, દયા, દમ ને દીનતાવડે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે પવિત્ર કરતા રહે છે. જેમ પલ પલ મળીને પ્રહર થાય છે, અને પઇ પઇ મળીને સુવર્ણમુદ્રા થાય છે, તેમ ચિત્તશુદ્ધિમાં હેતુભૂત ગણાતાં શાસ્ત્રોક્ત સામાન્ય સાધનોનું સેવન પણ પરિણામે ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપકારક થાય છે એમ સમજી ચિત્તશુદ્ધિમાં હેતુભૂત ગણાતાં શાસ્ત્રોક્ત સામાન્ય સાધનોનું પણ તે આદરપૂર્વક સેવન કરતા રહે છે, પણ મિથ્યાભિમાનથી વા દંભથી તેનો અનાદર કરતા નથી.

જ્યાંસુધી મનુષ્યના અંતઃકરણની મલિનતા ને ચંચલતા દૂર થતી નથી ત્યાંસુધી તે મનુષ્યને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ સમજી ચિત્તશુદ્ધિમાટે તે સ્નાન, સંધ્યા, મંત્રજપ, સત્‌શાસ્ત્રનું સમજપૂર્વક વાચન, ઇષ્ટદેવનું પૂજન ને વૈશ્વદેવ એ શુભકર્મો અભિમાનનો ને સંસારના ફલની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને ભાવપૂર્વક શાસ્ત્રે ને પોતાના ગુરુએ કહેલી રીતે કરે છે. તે સ્નાનવડે ને ભાવનાવડે

પોતાના સ્થૂલશરીરની, ઇંદ્રિયોની ને અંતઃકરણની અશુદ્ધિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે ત્રણ સમયની સંધ્યાવડે પ્રાણનું પોષણ કરીને, પ્રકાશ તથા ઊષ્મા આપીને, અને અન્નજલની અનુકૂલતા કરી આપીને પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારા સૂર્યમંડલના અધિષ્ઠાતા શ્રીસૂર્યદેવના ઋણમાંથી અને અંતઃકરણના ને વાણી આદિના પ્રેરક થઇ માનવજીવનને ભવ્ય પ્રતીત કરાવનારા અંતર્યામીના ઋણમાંથી મોકળા થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ આળસ, પ્રમાદ, જડતા ને દંભને વશ થઇ સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરી કૃતઘ્ન થતા નથી; તે પરમાત્માની, સતશાસ્ત્રની ને પોતાના ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરી પોતાના ચિત્તની મલિનતા, જડતા ને ચંચલતા દૂર કરવામાટે સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ જપયજ્ઞ પરમાત્મસ્વરૂપના ધ્યાનસહિત કરે છે,–પોતાના સમર્થ ગુરુએ કરુણા કરીને આપેલા અને પોતે આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરેલા મંત્રનો તે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી ને પરમપ્રીતિથી તે મંત્રવડે વાચ્ય પરમાત્માના સ્વરૂપના ધ્યાનપૂર્વક જપ કરે છે; તે પ્રમાણભૂત સતશાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રજ્ઞ ને સદાચારી પુરુષપાસેથી યથાવિધિ અર્થસહિત અધ્યયન કરી પછી નિત્ય તેનું પરમાદરપૂર્વક વાચનમનન કરે છે; તે પરમાત્માની પરમપવિત્ર ને પૂર્ણજ્ઞાનમયી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ પોતાના અંતઃકરણપર પાડવા પરોક્ષ સગુણબ્રહ્મની પ્રતિમાનું અને પ્રત્યક્ષ સગુણબ્રહ્મરૂપ પોતાના સદ્‌ગુરુનું વા તેઓશ્રીની પ્રતિમાનું માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પરમશ્રદ્ધા, પરમાદર, પરમ નમ્રતા ને પરમપ્રેમથી પોતાનાં શરીરાદિને બહુ પવિત્ર રાખી નિત્ય યથાવિધિ પૂજન કરે છે; અને કીટથી માંડીને દેવપર્યંતની ચૂલાપરના પાત્રમાં રંધાતા અન્નપર આમાંથી અમને આપશે એવી દૃષ્ટિ રહેલી છે એમ સમજી તે દેવથી માંડીને કીટપર્યંતનો મનથી, શબ્દથી ને રાંધેલા અન્નથી વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવારૂપ વૈશ્વદેવ કરે છે, તથા તે વેલા જો કોઇ

ભૂખ્યો અતિથિ પોતાને ઘેર આવ્યો હોય તો તેને તે માનપૂર્વક યથાશક્તિ રાંધેલું કે કાચું અન્ન આપે છે, વા અપાવે છે. આવાં શાસ્ત્રોક્ત શુભ કર્મોવડે તેના અંતઃકરણમાં અન્ય પ્રાણીઓપ્રતિ તેમની યોગ્યતાનુસાર પૂજ્યભાવરૂપ માન, પ્રેમ વા દયાનો ને ઔદાર્યનો વધારો થવા માંડે છે, અને દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, નિર્દયતા, સ્તબ્ધતા, દર્પ, લોભ, મમતા ને અસૂયા એ દોષો તેના અંતઃકરણમાંથી દૂર થવા લાગે છે. વળી આવાં શુભકર્મો પોતાના સ્થૂલશરીરમાંજ રહેલા હુંપણાના ને પોતાનાં સગાંવહાલાંમાંજ રહેલા મારાપણાના ભાવને અન્ય પ્રાણીઓ-પ્રતિ વિસ્તારી તેના અંતઃકરણને વિશાલ કરવા લાગે છે.

તે પોતાના ઇષ્ટદેવના શાસ્ત્રે કહેલા સ્વરૂપમાં અથવા પોતાના ઇષ્ટદેવથી અભિન્ન પોતાના સદ્‌ગુરુમાં સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાન્‌પણું, સ્વતંત્રપણું, વિભુપણું ને પરમદયાલુપણું ઇત્યાદિ શુદ્ધસત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષથી અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા શુભગુણોનો આરોપ કરીને તેમના સ્વરૂપનું સાત્ત્વિકીશ્રદ્ધાથી, અડગઉત્સાહથી અને અનન્યપ્રીતિથી નિરંતર ધ્યાન કરી પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલી ચંચલતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ધ્યાન લાંબો સમય, નિરંતર, આદરપૂર્વક કર્યા કરવાથી તેમનું ચિત્ત પોતાનો ચંચલ સ્વભાવ ત્યજી ધ્યેયમાં સ્થિર રહેવા લાગે છે.

જે પુણ્યવાન્ પુરુષે પોતાનો પ્રામવ્યવહાર પવિત્રપણે કરીને, શાસ્ત્રમાં કહેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું શ્રદ્ધા, પ્રીતિ ને સાવધાનતાથી પરિપાલન કરીને, અને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસના કરીને વા ધ્યાન કરીને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તે પુણ્યવાન્ પુરુષના અંતઃકરણમાં વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર, મનુષ્યના અંતઃકરણની વેદાંતશ્રવણમાં યોગ્યતા ઉપજાવનારાં, સાધનો ક્રમપૂર્વક આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

અંતઃકરણની પવિત્રતા, સ્થિરતા, સત્પુરુષોની સેવા ને તેમના ઉપદેશનું શ્રવણ, તથા સતશાસ્ત્રનું શ્રવણવાચન એ સામગ્રીવડે મનુષ્યના હૃદયમાં વિવેકનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ જગત્માં બ્રહ્મ એવે નામે ઓળખાતી કોઇ વસ્તુ પરમસૂક્ષ્મ, અસંગ, અવિકારી ને અવિનાશી છે, અને તેનાથી ભિન્ન બીજી સર્વ વસ્તુઓ સ્થૂલ, અન્યના કોઇ પણ પ્રકારના સંબંધવાળી, ક્ષણે ક્ષણે વિકારરૂપ પરિણામ પામનારી ને પોતાના પ્રતીત થતા સ્વરૂપના અદર્શનરૂપ વિનાશ પામનારી છે, આવી અંતઃકરણની દૃઢ સમજ તે વિવેક કહેવાય છે. આ વિવેક ક્ષણસ્થાયી હોય તો તે વૈરાગ્યાદિ સાધનોને ઉપજાવવામાં સાહાય્યભૂત થતો નથી. જેમ બરફ શીતલ છે, ને અગ્નિ ગરમ છે, અથવા તાંબાના સિક્કા અલ્પમૂલ્યવાળા છે, ને સુવર્ણના સિક્કા મહામૂલ્યવાળા છે, એ નિશ્ચય સુસ્થિર રહે છે, તેમ બ્રહ્મના પૂર્વોક્તસ્વરૂપનો ને તેનાથી ભિન્ન દૃશ્યના પૂર્વોક્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય વારંવારના પૂર્વોક્ત વિચારવડે સુસ્થિર થવો જોઇએ. એવો વિવેક જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં સ્થિર થાય છે ત્યારેજ તે મનુષ્યનું હૃદય સત્યરૂપ બ્રહ્મભણી પ્રીતિવાળું ને તેનાથી ભિન્ન માયા ને માયાનાં કાર્યોભણી તેમનું અસત્યપણું, નિઃસારપણું ને દુઃખદાતાપણું જાણી ઉદાસીનજેવું થાય છે. વિવેકી મનુષ્યના અંતઃકરણની દૃશ્ય પ્રાણિપદાર્થોમાં આવી ઉદાસીનતાજેવી સ્થિતિ તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં શુદ્ધવિવેકની દૃઢતા થઇ હોય છે તેમના અંતઃકરણમાંજ શુદ્ધવૈરાગ્યનો ઉદય થઇ શકે છે. વૈરાગ્ય એ પ્રતીત થતા દૃશ્ય વિષયોમાં ને શાસ્ત્રમાં સાંભળવામાં આવતા પરલોકના વિષયોમાં રાગરહિતપણાવાળી—ઉદાસીનતાજેવી—અંતઃકરણની સ્થિતિનું નામ છે. જે મનુષ્યનું અંતઃકરણ એવી સ્થિતિવાળું થયું હોય તે મનુષ્યજ વૈરાગ્યવાન્ કહેવાય છે. જેનું

અંતઃકરણ એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું નથી તે મનુષ્ય ભલે પોતાના શરીરપર લોઢાની ભારે સાંકળો ધારણ કરીને નગ્ન ફરતો હોય, વા રાખ ચોળીને નગ્ન ફરતો હોય, વા પંચકેશ રાખી ભગવાં કે ધોળાં વસ્ત્રો પહેરી ફરતો હોય, વા દાઢી મૂંછ ને મસ્તકના વાળ મુંડાવીને કે ચુંટી નાંખીને ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને કે ધોળાં વસ્ત્રો પહેરીને ફરતો હોય, વા સોનારૂપાને સ્પર્શ ન કરતો હોય, વા એક વેળા જમતો હોય, વા પોતાના મતનાં કોઇ ચિહ્ન ધારણ કરતો હોય, વા વનમાં કે પર્વતની ગુફામાં કે નદીના તટપર કે ગામબહારના વૃક્ષની નીચે કે પર્ણકુટીમાં એકલો રહેતો હોય, વા મૌન ધારણ કરીને રહેતો હોય, વા બીજા ખવરાવે તો ખાતો હોય, વા બાર વર્ષસુધી ઊભા રહેવાનું તપ કરતો હોય, વા વસ્ત્રને બદલે ઝાડની છાલ પહેરતો હોય, અથવા એકલું કોપીન ધારણ કરીને કે કોપીન ને કંથા ધારણ કરીને કે કોપીન કંથા ને કમંડલુ રાખીને વિચરતો હોય તોપણ તે વૈરાગ્યવાન્ કહેવાય નહિ. પ્રારબ્ધવશાત્ મનુષ્યની બહારની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય, પણ પોતાના અંતઃકરણને આ લોકપરલોકના વિષયોમાં તથા તેનાં સાધનોમાં રાગરહિત કરવાથીજ મનુષ્યના અંતઃકરણની યોગ્યતામાં વધારો થાય છે. વિવેકી મનુષ્ય મારે મારા અંતકરણની તેમાં રહેલા રાગની નિવૃત્તિપૂર્વક પવિત્રતા વધારવી છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ્યારે નિરંતર રાગને દૂર કરવા ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે ત્યારેજ તે પોતાના અંતઃકરણમાં અનાદિકાલથી રહેલા રાગને નિવૃત્ત કરી પોતાના અંતઃકરણને વૈરાગ્યવાળું કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

અપૂર્ણ.